

Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kuruluşu

The Foundation of Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası During Developmental Era of Turkish Democracy Culture

Mustafa Ekincikli*

Özet

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, cumhuriyet dönemi Türk siyasi hayatının ilk bağımsız muhalefet partisidir. Türk demokrasi kültürü doksan yılda iktidar ve muhalefet partileri ile artık günümüzde medeni ülkeler seviyesine ulaşmıştır. Bu kültürün gelişim sürecindeki kilometre taşlarından birisi şüphesiz Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşudur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile başlayan bu siyasi tartışma, programı ve hedeflerini açıkça ilan eden siyasi bir muhalefet partisinin kuruluşu ile sonuçlanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, günümüzde normal bir muhalefet partisi olarak algılanmasına rağmen geçmişte bazı siyasi gruplar tarafından bir komplo ve ihanet şebekesi olarak algılanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fırka (Parti), Cumhuriyet, İktidar, Muhalefet, Halk, Meclis.

Abstract

TCF is the first independent opposition party in the life of Turkish democracy. The culture of Turkish democracy arrived to the level of civilized countries after ninety years with the governing and the opposition parties. It is the known fact that, the foundation of TCF is the one of the most important turning points of Turkish democratic culture. The political argue when started with the foundation of TCF, ended with the foundation of a political party that declared its programmes and aims definitely. Although, today TCF party is accepted normally one of the opposition movements, in the past the party was accepted as a complot and misprision organization by some political gorups.

Key Words: Party, Republic, Governing, Opposition, Public, Assembly.

Giriş

İşgalci devletlerin her türlü gücüne, baskısına ve politikasına rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmadan önce düşündüğü gibi yıkılan Osmanlı Devleti'nden yepyeni ve milli bir Türk devleti hayat bulacaktır. Lozan'da yapılan antlaşma ile Türk zaferi şerefli bir barışla taçlandırılacaktır. Bu başarı, Ankara'da Milli Mücadele'yi büyük fedakarlıklar ve sıkıntılar içinde yürüten, milli bağımsızlık inanç ve kararlılığındaki kahraman meclise aittir.¹

1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesi temel bir rejim değişikliğidir. İslam Düşüncesinde "cumhur" terimi "halk" manasına; cumhuriyet ise "halk idaresi",

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mekincikli@gazi.edu.tr.

1 Mustafa Turan, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 5, Sayı: 10, Yaz 2012, s. 23.

Gazi

Akademik
Bakış

151

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

yani “demokrasi” manasına gelir. Batı dillerinde republic (Latince res-publica “kamu malı”) devletin “halkın mülkü” olduğu anlamını taşır. Webster sözlüğü republic’i, yani cumhuriyeti şu şekilde tanımlar: Kanuna göre hüküm veren, oy vermeye yetkin vatandaşlar tarafından seçilen en yüksek iktidarın vatandaşlar da bulunduğunu kabul eden ve onlara karşı sorumlu olan hükümet şeklindedir.²

Atatürk, 1930’da demokrasi kavramına şu cümlelerle temas etmektedir: “Artık bugün demokrasi fikri daima yükselen bir denizi andırmaktadır. Yirminci asır bir çok müstebid hükümetlerin bu denizde boğulduğunu göstermiştir.

“Demokrasi prensibi, hakimiyeti istimal eden vasıta ne olursa olsun esas olarak milletin hakimiyete sahip olmasını ve sahip kılınmasını icab ettirir”.³

Milli Mücadele bir millet mücadelesidir ve Türkiye Cumhuriyeti’ne özel bir kimlik veren, derinlikli bir siyasi olaydır. Türkiye’nin Osmanlı geçmişini bugünkü toplumun kökeni sayarsak, Milli Mücadele’ye aynı toplumun gövdesi olarak bakmak gerekir. Milli Mücadele hem millet olma hem de yeni bir siyasi düzene, yani demokrasiye geçiş mücadelesidir. Türkiye’de demokrasinin ruhunu Milli Mücadelede ve Birinci Büyük Millet Meclisi’nde bulmak mümkündür.⁴

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası⁵’nın siyasi tarihimiz içindeki şöhreti, ne cumhuriyet döneminin ilk (teşkilatlı) muhalefet partisi olmasında ne de programında yer alan bazı hususların çok partili siyasi hayata veya bir başka ifadeyle demokrasiye geçildikten sonra yer etmiş olmasındandır. TCF’nin şöhretinin sebebi, kurucu kadrosunun Milli Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bulunmuş en az onun kadar tanınmış asker ve sivil şahsiyetler olmasıdır. Bunlar, Hüseyin Rauf (Orbay), Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşalar ile Doktor Adnan (Adivar), Bekir Sami (Kunduh) Beylerdir.⁶

Görüş

Cumhuriyet’in İlanı ile İktidar Karşısında Mecliste Muhalefetin Ortaya Çıkması

29 Ekim 1923 tarihinde, TBMM’nin Türkiye Cumhuriyeti’ni ilan etmesi TCF’nin kuruluş sürecini başlatan sebepleri de ortaya çıkarmıştır. Milli Mücadele’nin tanınmış şahsiyetlerinin Halk Fırkası içinde şiddetli tartışmalara yol açan itirazları cumhuriyetin ilanına değil bu ilanın yapılış tarzıdır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa cumhuriyetin ilanına karşı çıkacaklarını düşündüğü Rauf, Refet, Adnan Beyler ile Ali Fuat Paşa’nın İstanbul’da bulunduğu 29 Ekim’de cumhuri-

2 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 49.

3 *Düşünceleriyle Atatürk*, Derleyen: Arı İnan, Sadeleştiren: İsmet Parmaksızoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 76.

4 Karpat, a.g.e. s. 50.

5 Bundan sonra TCF şeklinde kısaltılarak yazılacaktır.

6 Ahmet Yeşil, “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Siyasi Kimliği”, *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 546.

yetin ilanını sağlamıştı. Üstelik bu tarih öncesinde de adı geçenlerle herhangi bir istişarede de bulunmamıştı.⁷

Mustafa Kemal Paşa ile eski arkadaşları arasındaki anlaşmazlık artık bu tarihte ortaya çıkacaktı. Savaşta olduğu gibi inkılap hareketlerinde de tam yetki istediği için Rauf Bey'le Refet, Ali Fuat ve Kazım Karabekir Paşaların, Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa ile birlikte yürüyemeyecekleri anlaşılmıştı. Zafer kazanılincaya kadar aralarında gizli kalan uyuşmazlık şimdi su yüzüne çıkmıştı. Ali Fuat Paşa dışında, ne Gazi'nin ötekilere, ne de onların kendisine benzer yanları vardı.

Gelinen noktada aralarındaki görüş ayrılıklarının derinliği anlaşılmıştı. Gazi, topyekun bir inkılabı hazırlanıyordu. Rauf Bey ile arkadaşları, bu dönemde, toplumun ağır ağır gelişmesini daha uygun görüyorlardı. Aceleye, sert ve köklü değişimlere ne gerek vardı? Bırakın millet şu on yıllık sarsıntıdan sonra biraz kendini toplasın. Sonra gerçekten istiyorlarsa yavaş yavaş sosyal reformlara girişmek kolaydı. Egemenlik halkın değil mi? Bırakın onlar da bu egemenliği Avrupa'nın öteki demokrat ülkelerinde olduğu gibi, kendilerini temsil eden kuruluşlar eliyle kullansınlar.

Gazi'nin kafası daha pratik bir yolda çalışıyordu. Ülkesini, Batı ile bir düzeye getirmek için ortaya demokratik bir düzen koymuştu; bunun zamanla yürüyeceğine inanıyordu. Batılı Meclisinden vazgeçecek değildi. Ancak bu Meclise, aradaki şu dönemde, öyle bir başkan gerekiyordu ki, biraz otoritesini kullansın. Aslında bu çeşit bir iktidar, kendi kabul etmese bile şark özellikleri taşıyordu. Fevzi ve İsmet Paşalar ile sadık yardımcılarını yanına alan Gazi Paşa dostlarına ve düşmanlarına karşı bir iktidar savaşına girişecekti. Bu savaş, noktası noktasına yorumlanan bir liberal demokrasi ile tek parti hükümetine ve hatta kişisel yönetime bağlı bir demokrasi arasında olacaktı.⁸

İhtilalci kadronun bir gün kendi içinde parçalanması, ihtilallerin değişmez kanunudur. Eğer Milli Mücadele'ye bir ihtilal dersek, o da bu kanunun hükmünden kendini kurtaramadı ve ihtilali yapan kadro, bir gün kendi içinde parçalandı.⁹

Birçok çevrede cumhuriyetin ilanı yeni bir dönemin başlangıcı olarak çoşkuyla karşılanmaktaydı. Bazı yerlerde ise tam bir sarsıntı ve üzüntü ve geleceğe dair derin endişelere yol açmıştı. Bunun anlamı neydi? Padişahın hakimiyeti basitçe Mustaf Kemal'e mi geçmiş oluyordu?¹⁰ Mustafa Kemal kendi

7 Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayını, İstanbul 2010, s. 53.

8 Lord Kinross, *Atatürk*, Terc: Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayını, İstanbul 2006, s. 459-460.

9 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, Cilt: III, Remzi Kitabevi, İst. 2006, s. 175

10 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Terc: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008, s. 353.

Gazi

Akademik
Bakış

153

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

çoğunluğunu, yavaş yavaş ve yerine göre, ya sevilmesine, ya sayılmasına, ya korkulmasına, inanılmasına veya arkasından gidilmekten başka çare olmayacağı kaderciliğine dayanarak yaratacağı. Bu çoğunluk yine de çok uzun yıllar suni ve eğreti olmaktan öteye geçemeyecekti.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, İstiklal Savaşı sırasında başkumandan olarak meclis üzerinde kendi iradesini kullanmıştı, ama pek kolay olduğu da söylene- mezdi. Şimdi ise kendisi ve ülkesi için yaptığı planların yolu üzerinde meclisin doğrudan yönetim sistemi duruyordu. Cumhurbaşkanlığı için önemli sayılacak hiçbir rakibi bulunmuyordu. Onu kaygılandıran tek nokta, başkanın sahip ola- cağı güç ve ülkeyi yönetme yeteneği idi.¹² Onun için, cumhurbaşkanı olarak şu üç yetkiyi de eline almak istiyordu:

1. Parti liderliğini devam ettirmek,
2. Gerek gördüğünde meclise başkanlık etmek,
3. Meclis seçimlerini yenileme yetkisini eline almak.¹³

Cumhuriyetin ilan şekline, dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'ya ilk açık muhalefeti Rauf (Orbay) Bey, Vatan ve Tevhid-i Efkar gazetelerinin başyazarla- rına 1 Kasım 1923 tarihinde verdiği mülakat ile göstermiştir. Burada Rauf Bey, cumhuriyetin bir günde ilan edilmesinin, bir sorumsuzluk örneği olduğu gibi ağır sayılabilecek ifadeler kullanmıştı.¹⁴ Basında bu ifadeler yer alınca Halk Fir- kası grup toplantısında Rauf Bey ağır eleştirilere maruz kaldı. Bu toplantıda söz alan milletvekilleri, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Vasıf (Çınar), Ahmet (Ağaoğ- lu), Recep (Peker), Rasih (Kaplan),¹⁵ önemli gördükleri hususların açıklanması için Rauf Bey'i kürsüye çağırmışlardır.

Rauf Bey'e sorulan sorular şu dört noktada yoğunlaşıyordu:

1. Cumhuriyet'in ilanında halkın endişeye kapıldığı doğrusa; cumhuriyet idaresi hakimiyet-i milliyeye dayandığına göre halkın endişe sebebi nedir?
2. Cumhuriyet "gayr-i mesul zevat" tarafından ilan edildiyse "gayr-i mesul zevat" kimdir?
3. Cumhuriyetin acele ilan edildiğini söylemesinin sebebi nedir?
4. Cumhuriyetin ilan edilmesinde cumhuriyet kelimesinin önem arzemedi- ğini söylemesinin sebebi nedir?¹⁶

Rauf Bey hatıratında bu sorulara kısaca şu şekilde cevap verdiğini söy- lemektedir: "Bu şekilde konuşanların benden istedikleri, kayıtsız şartsız milli

11 Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012, s. 418.

12 Andrew Mango, *Atatürk*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2004, s. 456.

13 Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 540.

14 *Tevhid-i Efkar*, 1 Kasım 1923, s. 1-2.

15 *Vatan*, 23 Kasım 1923, s. 1-4.

16 *Vatan*, 23 Kasım 1923, s. 1-4.

hakimiyeti sağlamayan herhangi bir idareyi, cumhuriyet olarak kabul etmemeliyim idi. Gerçekten cumhuriyetçi olan akli başında hiç kimse, bunu kabul edemezdi. Verdiğim cevapta, bu noktayı aydınlatarak cumhuriyeti, ancak milli hakimiyeti tam manasıyla sağlaması şartıyla kabul ettiğimi ve zaten cumhuriyetin de başka manası olmadığını yoksa Güney Amerika memleketlerinin bazılarında olduğu gibi milli hakimiyeti hiçe sayarak cumhuriyet adı ile hüküm sürülmesinin cumhuriyet sayılamayacağını anlattım.”¹⁷

Rauf Bey'in gerek gazetecilere gerekse grup toplantısında kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplara; Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, 1927'de büyük nutkunda: “Çünkü söz konusu olan, Millet Meclisi'nce kanunla kabul ve ilan edilen cumhuriyettir. Maksadınız, dolaylı olarak bu ilan olunandan daha uygun bir rejimin bulunduğunu anlatmak ve buna işaret etmek ise, onu da söyleyiniz! O tercih ettiğiniz rejim ne olabilir?”¹⁸ sözleriyle cumhuriyet karşıtlığı anlamı yüklemiştir.

10 Kasım 1923'te İstanbul'a ulaşan Kazım Karabekir'i karşılayan Rauf, Refet ve bir grup gazeteci, Ankara'dan gelen haberden bahsederek Mustafa Kemal'in kendine yeni bir maiyet edindiğini ve tam anlamıyla otoritesini kurma yolunda ilerlediğini gösteriyor, dediler. Artık Mustafa Kemal'in eski dostları onun gücünü ortadan kaldırmak için İstanbul'daki en etkili gazetelerin desteğini almışlardı. Mustafa Kemal'in meclisteki taraftarları da 8 Aralık'ta milletvekillerinden oluşan bir İstiklal Mahkemesi kurarak, özellikle basının içindeki bozguncuları temizlemek üzere İstanbul'a gönderdiler ve böylece oluşmaya başlayan muhalefet cephesine tepkilerini gösterdiler.¹⁹

12 Kasım'da Halife Abdülmecid Karabekir'i kabul etti. Kazım Karabekir, o günü şu sözlerle anlatmaktadır: “12 Kasım'da Halife Mecid Efendi'yi ziyaret ettim. Beni birbuçuk saat yanında alıkoydu. Gözlerini daimi yere diyor, ara sıra öteye beriye bakıyor ve bir düzeye, babası Abdülaziz'in iyiliğinden ve Vahdettin'in kötülüğünden bahsediyordu. Bir kaç kere müsaade istedimse de salıvermedi ve sonunda korkak bir eda ile şunu söyledi:

“Benim bu Saray'da resim takımlarımla bir iki bohçam var. İstemezlerse bunları alır giderim.”

Bu sözleriyle ve hal ve tavırlarıyla tehdit edildiğini anlatmak istiyordu. Gerek arkadaşlarımdan ve gerekse gazetecilerimizden aldığım havadislerle de karşılaştırıncı, Mustafa Kemal Paşa'nın çıkamadığı bu makamı yıkmak kararını vermiş ve fiiliyata da geçmiş olduğuna şüphem kalmadı.”²⁰

17 Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s. 567-568.

18 *Nutuk*, Cilt: III, Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılı Kutlama Koordinasyon Kurulu, s. 555.

19 Mango, *a.g.e.* s. 461-462.

20 Kazım Karabekir, *Atatürk – Kazım Karabekir Çekişmeleri Paşaların Kavgası*, Haz: İsmet Bozdağ, Emre Yayınları, İstanbul 1991, s. 206.

Gazi

Akademik
Bakış

155

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

Kazım Karabekir, anılarında gazetecilere, Mustafa Kemal Paşa'nın padişah ve halife olmasını dostlarının önlediğini ve onun da buna karşılık bir çıkış yaparak cumhurbaşkanı olduğunu açıkladığını yazacaktı. Karabekir'in hafızası bundan sonraki olaylarla karışmış olabilir ve herhalde yazdıklarına oranla daha dikkatli konuşmuştur.²¹

Gelinen noktada Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği eski silah arkadaşları olan Rauf, Ali Fuat, Kazım Karabekir ve Refet tarafından tehdit ediliyordu. Milli Mücadele'nin kahramanları olan bu kumandanlar eski meşrutiyet düzeniyle gelmiş olan ılımlılık ve meşruluğu kullanmak isteyen kişilerdi. Monarşi, büyük ölçüde padişahın taktik hatası sonucunda kaldırılmıştı ama bu kişiler halifenin yeni Türkiye'yi cumhurbaşkanı olarak yönetmesinde bir engel görmüyorlardı. Bunlar, tıpkı kendilerinden önceki İttihatçılar gibi, Türkiye'nin önceden bir sultan-halife, şimdiyse bir cumhurbaşkanı-halife tarafından aşağıdan saldırılmayacak ama yukarıdan kolayca yönlendirilebilecek bir sembolik makam tarafından yönetilebileceğine inanıyorlardı. Öte yandan, Kemalistler ise, toptan bir toplumsal, ekonomik ve siyasi dönüşüm istiyorlardı. Devleti artık geleneksel toplum kuralları ve sembolleriyle yönetmek istemiyor, Türkiye'yi 20. Yüzyılda hızla ilerletecek yeni, laik bir ideoloji yaratmak istiyorlardı. Bu, dinin devletten ayrıldığı değil, devletçe kontrol edildiği bir laik toplum yaratmak demekti. Onlar için çağdaşlık ekonomik ve toplumsal boyutlarla birlikte siyaseti ve kültürü de içeren geniş bir bütünlüktü. Geleneksel toplumlarını kökten ıslah ederek hem çağdaşlığı hem çağdaşlaşmayı başarmak istiyorlardı.²²

Kasım 1923'te kamuoyunu meşgul eden konulardan birisi de Halife'nin istifa edeceği rivayetidir. Tanin gazetesi Lütfi Fikri'nin Halife'ye açık mektubunu yayınladı.²³ Hüseyin Cahit (Yalçın) da İslam alemindeki manevi nüfuzumuzun kaybolacağından bahsetmeye başladı.²⁴ O günlerin havasını teneffüs eden Falih Rıfkı Atay, Çankaya isimli önemli eserinde iktidar ve muhalefet ile ilgili şu gözlemini bize aktarmaktadır:

“İşte 22 Kasım meşhur grup toplantısı bu şartlar içinde oluşmuştur. Parti üyesi Rauf Bey, etrafında uyanan şüpheler üzerine, kendi durumunu izah etmeye davet edilmişti. Esas tartışma İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında geçti. İsmet Paşa'nın ilk kürsü imtihanı idi.

O da Rauf Bey de imtihanlarını iyi verdiler. Genelkurmay Başkanı iken kürsüye çıktığı vakit, birkaç kelime kekeleyerek inen ve hiç de iyi bir tesir bırakmadığı söylenen İsmet Paşa, kendi kendini yetiştirmesini ne kadar iyi bildiğini ispat etti. Bize o günlerde tam bir Avrupa parlamentosu hatibi hissini verdi.

21 Mango, *a.g.e.* s. 461-462.

22 Feroz Ahmed, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Terc: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010, s. 103-104.

23 *Tanin*, 10 Kasım 1923, s. 1.

24 *Tanin*, 11 Kasım 1923, s. 1.

Rauf Bey de, insanı çileden çıkarabilecek birçok gayretkeş tahriklerine rağmen, sabır ve soğukkanlılığını sonuna kadar korudu. Sıra tahrikçilerinin hizasına inmeyerek İsmet Paşa ile baş başa kaldı. Lehine olanlar sustukları ve çekingen davrandıkları, aleyhinde bir marifet gösterisi yapmak isteyenler, asabi ve hassas bir mizaca her türlü ölçülerini kaybettirecek taşkınlıklarda buldukları düşünülürse, Rauf Bey'in bu imhitandan ne kadar iyi çıkmış olduğu tahmin olunabilir.

Bu grup tartışması, Mustafa Kemal ve onun yanında toplananların hiçbir muhalefet karşısında taviz vermek ve geri dönmek niyetinde olmadıklarını, onların gidişini beğenmeyenlerin de partiden ayrılarak açık bir mücadele cephesi kurmaya henüz akılları yatmadığını anlatmıştı.²⁵

Şevket Süreyya Aydemir de 22 Kasım günü yapılan tartışma ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: "Yeni Başvekilin ilk siyasi meydan savaşı, Gazi ve İsmet Paşa'nın en eski arkadaşlarından biri olan Rauf Bey'e karşı oldu. Rauf Bey, genç bir deniz subayı olduğu günlerden, 1908 Genç Türkler İhtilalinden beri siyasetin içindeydi. Ama mizacı ve ruh yapısı bakımından biraz kapalı, çekingen yahut mutedil bir insandı. Onun bu halini sezen muhafazakar unsurlar, onda kendileri için bir lider hali görerek onun Gazi'ye karşı direnebileceği ümitlerini daima belirtmişlerdir."²⁶

Türk demokrasi kültürünün gelişim sürecinde teşkilatlı bir muhalif siyasi partinin neden İstanbul'dan destek gördüğünü açıklayan İlber Ortaylı farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır: "İstanbul o zaman 700 bin nüfuslu, Türkiye'nin en büyük şehri. Ne varsa İstanbul'da. Bu arada İstanbul, Kazım Karabekir Paşa'yı göklere kaldırarak karşılıyor. Atatürk şehre küskün zaten. Karadeniz gezisinden döndüğünde gece, karanlıkta geçiyor Marmara'ya. Şehri görmeye tahammülü yok. Burası Ankara'ya muhalif. Savaş kazanılmış ama hala muhalefetler. Yapılan inkılaplara katılmıyorlar. Yani Atatürk burayı kendinden görmüyor. İstanbul Ankara'ya her zaman katılmak zorunda mı; değil. Çünkü buranın kendine göre bir irfanı var, bir birikimi, "residue idéologique" denen bir tortusu var. Tabii ki tenkit edecek ama Ankara'nın da o günün koşullarında buna tahammülü yok, olamaz."²⁷

Cumhuriyetin ilanından sonra iki büyük gruplaşmanın memleketteki ve TBMM'deki vaziyetleri daha açıkça belli oldu. Muhafazakarlar Halife etrafında toplanıyor, Mustafa Kemal'in önderlik ettiği yenilikçilerse Meclis ve hükümeti denetimleri altında tutmakla beraber kendi iktidarları için halifeliliğin her zaman bir tehlike teşkil ettiğini biliyorlardı. Bu sebeple Mustafa Kemal halifeliliğe

25 Atay, a.g.e. s. 446.

26 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1884-1938*, Cilt: I, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 283-284.

27 İlber Ortaylı – İsmail Küçükkaya, *Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı 1923-2023*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 117-118.

karşı vaziyet aldı; halifeliliğin tarihi kökeni incelenerek Türkiye bakımından taşıdığı değer konusunda kısa ve özlü bir kampanya yapıldıktan sonra TBMM 3 Mart 1924'te halifeliliği kaldırarak Halife'yi Türkiye'den uzaklaştırdı.²⁸

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kurulması

Hilafetin kaldırılışını izleyen haftalarda gelişen en önemli olay, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yerine yeni Türk anayasasının kabul edilmesi oldu. Mustafa Kemal'in daha radikal taraftarlarıyla ılımlılar arasında yaşanan tartışmanın özünü, cumhurbaşkanına meclisi dağıtma yetkisi veren 25. Madde oluşturdu. 25 Mart'ta tartışmalardan sonra yapılan oylamada cumhurbaşkanına bu yetkinin verilmesine büyük bir çoğunluk karşı çıktı. Meclis çoğunluğu Mustafa Kemal'in iradesini, gerekirse zor kullanarak ülkede yerleştirmeye tamamen hazırды; ancak kendi yetkilerinin elinden alınmasına gelince meclis çoğunluğu buna tamamen karşı idi.²⁹

Aynı günlerde Halk Fırkası'nın ikiye ayrılmasının muhtemel olduğuna dair haberler gazete manşetlerindeki yerini alıyordu.³⁰

20 Nisan 1924'te yeni anayasası TBMM tarafından kabul edildi. 1924 Anayasası, "kuvvetler birliği" ilkesini korusa da "meclis hükümeti" sisteminden parlamenter sisteme doğru ciddi bir gelişmenin ifadesidir. Bu bakımdan parlamenter sistemin ve parlamento kültürümüzün gelişmesine büyük katkısı olmuştur.³¹

1924 yaz aylarında TCF henüz ortaya çıkmamış olmakla birlikte yakında bir muhalefetin doğacağı anlaşıyordu. Bu durumda cumhurbaşkanının partili oluşu, zaman zaman eleştirilmekte ve cumhurbaşkanının tarafsız kalması istenmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, 1924 güz gezisinde Trabzon'a uğradığı zaman, 16 Eylül'de Halk Fırkası Heyet-i İdaresince kendisine verilen yemekte bu tarafsızlık önerilerini reddetmiştir.³²

Ali Fuat (Cebesoy) hatıratında, TCF'nin kuruluşu öncesinde arkadaşlarıyla mutabık kaldıkları hususları beş maddede belirtmektedir:

"İstanbul'da bulunduğum sırada Rauf Bey'in Şişli'de Osmanbey bahçesinin arkasındaki apartmanında Kazım Karabekir Paşa'nın da iştirakiyle görüştük. İzmir'de (9 Eylül 1924) vardığımız neticeler dahi ziyade şiddetlendi, kararlar şunlardı:

1. Şüphede altında ordu müfettişi kalamazdık.
2. Herhangi bir düşünce ile mebusluktan istifa etmek doğru değildir (Rauf

28 Karpat, a.g.e. s. 130.

29 Zürcher, a.g.e. s. 62.

30 *Vatan*, 25 Mart 1924, s. 1.

31 Akyol, a.g.e. s. 435.

32 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012, s. 99.

Bey, Refet Paşa'nın Meclis reisliğine verdiği istifanamesini daha evvel geriye aldirmişti). Doktor Adnan Bey'in mebusluğu, murahhaslığa tercih ederek Meclise iltihak ettiği haberi, memnurlukla karşılanmıştı.

3. İnkılapların hepsine taraftar olmakla beraber bunların herhangi bir şahsa veya zümreye imtiyaz vermek için değil, bütün memlekete ve halkımıza mal edilmek emeliyle yapılmış olduğu hakkında müttefik kalmıştık. Bu münasebetle 10 Eylül'de Bursa'nın kurtuluş şenliklerinde Gazi'nin verdiği nutuktaki şu sözleri hatırlamıştık: "Yaptığımız inkılaplar, Türkiye'nin asırlarca refahını, saadetini kafidir. Bize düşen bunu takdir ederek muhafazası için çalışmaktır."
4. Devlet şeklimiz olan cumhuriyetin bir şahıs veya zümrenin idaresine alet olmasına mani olmağa elimizden geldiği kadar çalışacaktık.
5. Mecliste toplanmanın ve orada memleketin nefine bütün kabiliyetimizle çalışmanın, içinde bulunduğumuz vaziyetin en münasip bir hal çaresi olacağına mutabık kalmıştık. Mecliste bizimle aynı fikirde olacak arkadaşlarla sözlerimizi işittireceğimize kaani olmuştuk."³³

Ekim 1924'e geldiğinde TCF'nin kuruluşu için geri sayım başlamıştır. 6 Ekim'de bir gazetede Rauf ve İsmail Canbulat'ın etrafında fırka teşkil ettiği,³⁴ ertesini günü Rauf Bey'in bunu tezkip ettiği³⁵ görülmektedir. Aynı günlerde Rauf Bey'in, Dr. Adnan Bey ile kendisine gelerek kurmayı düşündükleri muhalefet partisine katılma teklifi yaptığını anlatan Ahmed Emin Yalman, bu teklifi geri çevirdiğini hatırlatır. ³⁶ Gazeteler parti kuruluşu ile ilgili haberlerinde ısrar ettiklerini,³⁷ partililiğin zararlarını,³⁸ yararlarını,³⁹ Refet Paşa'nın meclise dönüşünü,⁴⁰ Kazım Karabekir Paşa'nın 26 Ekim 1924'te ordu müfettişliğinden istifasını haber yaparak siyasi tansiyonu hiç düşürmemişlerdir.

Kazım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy)'ın birbirini izleyen ordudaki görevlerinden istifaları, Mustafa Kemal'i eski arkadaşları tarafından kurulmuş bir komployla karşı karşıya bulunduğuna inandırmıştı. Refet Paşa'nın mebus olarak istifasını geri çekmesiyle birlikte, ordudaki istifalar ve 27 Ekim 1924'te TBMM'de hükümet aleyhindeki gensorunun görüşülmeye başlamasının, anayasal bir muhalefetin en avantajlı şartlarda kurulabilmesi amacıyla, en azından eylül ayından beri geliştirilen bir planın aşamaları olduğuna şüphe yoktur.⁴¹

33 Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, Cilt: I-II, Temel Yayınları, İst. 2011, s. 496.

34 *Son Telgraf*, 6 Ekim 1924, s. 1.

35 *Tevhid-i Efkar*, 7 Ekim 1924, s. 1.

36 Ahmed Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944)*, Cilt: III, s. 139-141.

37 *Son Telgraf*, 8 Ekim 1924, s. 1.

38 *Vatan*, 8 Ekim 1924, s. 1.

39 *Son Telgraf*, 10 Ekim 1924, s. 1.

40 *Vatan*, 15 Ekim 1924, s. 1.

41 Zürcher, a.g.e. s. 73.

Muhafiflerin bir parçasını oluşturmayı sürdürdüğü Halk Fırkası'nın içinde de hükümetin politikasına eleştiriler vardı. İnönü, şüphesiz Mustafa Kemal'in onayıyla eleştiri getirenlere bir "güvensizlik oylaması" başvurusunda bulunmalarını bildirdi. 8 Kasım 1924'te güvensizlik oylaması 148'e karşı 18 oyla reddedildi ve 41 kişi oy kullanmadı. Tam oybirliğiyle elde edilmediği için bu Mustafa Kemal için açık bir siyasi zaferdi, çünkü bu zafer yüzde yüz eşit olmasa da açık bir siyasi tartışmanın sonucu gerçekleşmişti.⁴²

Hükümete güvensizlik oyu verenlerin tam listesi ertesi günkü gazetelerde⁴³ listeler halinde ilan edilirken, bunların ya istifa edecekleri veya partiden ihraç edilecekleri⁴⁴ yazılıyordu. Bir gazete ise doğrudan istifa edeceklerini iddia etmektedir.⁴⁵ 10 Kasım'da ise İstanbul ve Erzurum mebuslarının Halk Fırkası'ndan istifa ettikleri ve Cumhuriyet Fırkasını kuracakları haberleri yayınlanmıştır.⁴⁶ Cumhuriyet isimli bir muhalefet partisinin kurulabileceği söylentileri 10 Kasım'dan önce olmalıdır. Çeşitli vesilelerle monarşist olmakla suçlanan Rauf'un liderliğindeki muhalefetin kendilerini cumhuriyetle özdeşleştirecek bir isimde parti kurma ihtimali, Halk Fırkası'nın radikal kanadı tarafından tahammül edilemez bir durum olarak yorumlanmıştır. Hiç şüphesiz 10 Kasım'da kendi partilerinin adını Cumhuriyet Halk Fırkası'na dönüştürmelerine yol açan ana etken de bu söylenti olmuştur.⁴⁷ 10 Kasım 1924 tarihinde yapılan grup toplantısında tüzüğün 87. Maddesi değiştirilerek Halk Fırkası'nın adının başına Cumhuriyet kelimesi eklenmiştir.⁴⁸

Nihayet Ali Fuat (Cebesoy), Kazım Karabekir, Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adıvar), İsmail (Canbulat), 17 Kasım 1924'te "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adı altında yeni bir siyasi parti kurdular.⁴⁹ Partinin başına Rauf Bey değil Kazım Karabekir geçti. Şunu da belirtmek gerekir ki Rauf Bey, yukarıda bahsedilen 22 Kasım 1923 tarihli toplantıda, bir muhalefet partisi kurmayı yeni devletin çıkarlarına aykırı bulduğunu ve bu tür herhangi bir parti kurmayacağını söylemişti.⁵⁰

Yeni parti, beyannamesini ve programını yayınladığında, Batı Avrupa'ya has liberal nitelikte bir parti olduğu belli oldu. Çoğunluk partisi gibi laik ve milliyetçi politikalardan yanaydı, ancak onun köktenci, merkezizetçi ve otoriter

42 Fabio L. Grassi, *Atatürk*, Terc: Eren Yücesan Cendey, Türkuaz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 275.

43 *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Kasım 1924, s. 1.

44 *Son Telgraf*, 9 Kasım 1924, s. 1.

45 *Tevhid-i Efkar*, 9 Kasım 1924, s. 1.

46 *Tanin*, *Tevhid-i Efkar*, 10 Kasım 1924, s. 1-2.

47 Zürcher, a.g.e. s. 84.

48 Tunçay, a.g.e. s. 107.

49 Saime Yüceer, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", *Türkler*, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002, s. 536.

50 Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası*, Terc: Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 120.

ter eğilimlerine açıkça karşı çıkıyordu. Bunun yerine, adem-i merkeziyetçiliği, güçler ayrımını ve devrimci değişimden çok evrimci değişimi savunuyordu. Dış borçlanmayı gerekli sayan daha liberal bir ekonomi politikasına da sahipti.⁵¹

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın genel başkanı Kazım Karabekir, genel başkan yardımcıları Dr. Adnan ve Rauf Bey, genel sekreter ise Ali Fuat idi. Muhtar Bey, İsmail Canbulat, Halis Turgut, Şükrü Bey, Necati Bey, Faik Bey ve Rüştü Paşa da yönetim kurulu üyeleri olarak yeni muhalefet partisinde yer almışlardı.⁵²

TCF programının ilk iki maddesi aynen şöyledir:

Madde 1- Türkiye devleti halkın hakimiyetine dayalı bir cumhuriyettir.

Madde 2- Hürriyetperverlik (liberalizm) ve halkın hakimiyeti (demokrasi) fırkanın meslek-i esasidir.

Parantez içindeki (liberalizm) ve (demokrasi) kavramları aynen programda da yer almıştır. TCF'nin programında tek dereceli seçim (md.8), hakim teminatı (md.10), cumhurbaşkanının partisiz olması (md.13) idari adem-i merkeziyet (md.14) gibi ilkeler bulunmaktadır. Programın 6. maddesinde "fırka efkar ve itikadat-ı diniyeye hürmetkardır" (dini fikir ve inançlara saygılıdır) denilmektedir. Daha sonra Şeyh Sait isyanı çıkınca bu madde gerekçe gösterilerek parti kapatılmıştır.⁵³

Eskişehir mebusu Emin Bey (Sazak), hatıralarında cumhuriyet yanlısı olduğunu, fakat Gazi'nin sürekli fazla yetkilere sahip olmak istemesinden kaygı duyduğunu kaydetmiştir. Bu kaygılar o zamanki muhalefetin duygularını yansıtır. Mustafa Kemal'in otoritesini dengeleyecek arayışlara ve yoğunlaşan otoriteye karşı "milli hakimiyet" fikrini yücelten muhalefete bu endişelerin yol açtığı kesindir. Bunlara gerici, padişahçı gibi suçlamada bulunmak son derece yanlıştır. Rauf Bey ve Kazım Karabekir'in 17 Kasım 1924'te TCF'yi kurmalarında ve Hüseyin Cahit'le Ahmet Emin gibi Atatürk'ten önce laikliği savunmuş ve Atatürk'ten önce şapka giymiş kalemlerin de onları desteklemesinde bu endişenin rolü önemlidir.⁵⁴

Sonuç

Türk demokrasi kültürünün gelişim sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması önemli bir tarihi tecrübedir. Bu gelişim sürecinde muhafazakarlar ile liberaller diktatörlükten korkarken, Kemalist iktidar, muhafazakarlarla liberallerin yeni doğmuş çocuk olan cumhuriyete zarar verecekleri

51 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Terc: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 250.

52 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınları, Ankara 2008, s. 296.

53 Akyol, a.g.e. s. 449.

54 Akyol, a.g.e. s. 352.

Gazi

Akademik
Bakış

161

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012

korkusunu taşıyordu. İşte Türkiye Cumhuriyetini de muhaliflerin eleştirilerini de bu ortam ve bu endişeler şekillendirmiştir. Cumhuriyet, uzak hedef olarak demokrasiye açık fakat ilanından itibaren gittikçe otoriterleşen bir rejim olarak kurulmuştur. Bu şartlar ve kaygılar sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti, Fransız İnkılabından hayli etkilendiği halde bir “İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirisi” yayınlamadan kuruldu. Esas itibarıyla hak ve özgürlüklerden çok halkın cumhuriyete karşı vazifelerini ön plana çıkardı. Bu tarzın oluşturduğu siyasi kültürün ve kurumların otoriterliği ileride demokratikleşme aşamasında yaşanılacak gerilimlere de zemin hazırlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin geniş katılımı ve kapsayıcı olması için Milli Mücadele ve Birinci Meclis gibi mükemmel ve muhteşem iki örnek hazırды. Cumhuriyetin bir Haklar ve Hürriyetler Bildirisi yayınlamak ve geniş katılımlarla ilan edilmesi için o zamanki Türkiye'de hazır bir kültürel miras mevcuttu: İkinci Meşrutiyet'in ismi “İlan-ı Hürriyet”ti, Milli Mücadele döneminin demokrasisi duygularında ve zihinlerde yaşamaya devam ediyordu. Birinci Meclis'in çıkardığı Hürriyet-i Şahsiye Kanunu canlı bir esin kaynağı olarak duruyordu.

Birinci Meclis'in muhalif kanadına mensup milletvekilleri, 1923'te yapılan seçimlerde meclis dışında kalırken Rauf, Refet, Ali Fuat, Kazım Karabekir, Dr. Adnan ve Cafer Tayyar gibi kıdemli Milli Mücadele kahramanları, ikinci TBMM için yapılan seçimin dışında bırakılmayacak kadar bir saygınlığa sahiptiler. Bu saygın şahsiyetlerin yok sayılarak cumhuriyetin ilan edilmesi, halifeliğin kaldırılması TCF'nin kurulma sürecini başlatmıştır. Diğer taraftan 1924 yılı ilkbahar aylarında, Mustafa Kemal ve yanındaki iktidar kanadının yoğun baskıları sonucunda kişisel olarak sıkıştırıldıklarını ve kendilerine güvenilmediğini hisseden bu milli mücadele kahramanları, bu yılın ortalarında TCF'nin örgütlenme çalışmalarına hız verdiler. Mustafa Kemal ve İsmet Paşa etrafında yoğunlaşan iktidara karşı, tekeli bir tavra muhalefet olmak üzere TCF'nin ortaya çıktığı görülmektedir. Dört ay süren hazırlıklardan sonra Halk Fırkası içindeki bölünme muhalefetin planladığı zamanda ve tasarladığı konu üzerinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan TCF'nin kuruluş aşamasında atılan her siyasi adım Türk demokrasi kültürünün Türkiye'de gelişmesi açısından örnek alınacak bir seviyede ve olgunlukta tahakkuk etmiştir.

Kaynaklar

ATAY Falih Rıfkı, Çankaya, Pozitif Yayınları, İstanbul 2012.

AYDEMİR Şevket Süreyya, Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938, Cilt: III, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.

AYDEMİR Şevket Süreyya, İkinci Adam 1884-1938, Cilt: I, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

CEBESOY Ali Fuat, Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete, Cilt: I-II, Temel Yayınları, İstanbul 2011.

ÇAVDAR Tefik, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950, İmge Yayınları, Ankara 2008.

DÜŞÜNCELERİYLE ATATÜRK, Derleyen: Arı İnan, Sadeleştiren: İsmet Parmak-

Gazi

- sızıoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.
- FEROZ AHMED, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, Terc: Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul 2010.
- GRASSI Fabio L., Atatürk, Terc: Eren Yücesan Cendey, Türkuaz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Hakimiyet-i Milliye, 27 Ekim 1924, 9 Kasım 1924.
- KINROSS Lord, Atatürk, Terc: Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayını, İstanbul 2006.
- KARABEKİR Kazım, Atatürk – Kazım Karabekir Çekişmeleri Paşaların Kavgası, Haz: İsmet Bozdağ, Emre Yayınları, İstanbul 1991.
- KARPAT Kemal H., Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- LEWIS Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Terc: Boğuş Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2008.
- MANGO Andrew, Atatürk, Remzi Kitapevi, İstanbul 2004.
- Nutuk, Cilt: III, Haz: Zeynep Korkmaz, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Kutlama Koordinasyon Kurulu.
- ÖZOĞLU Hakan, Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası, Terc: Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- Son Telgraf, 6 Ekim 1924, 8 Ekim 1924, 10 Ekim 1924, 9 Kasım 1924.
- ORBAY Rauf, Siyasi Hatıralar, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.
- ORTAYLI İlber – İsmail Küçükkaya, Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı 1923-2023, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Tanin, 10 Kasım 1923, 11 Kasım 1923, 10 Kasım 1924.
- Tevhid-i Efkâr, 1 Kasım 1923, 7 Ekim 1924, 9 Kasım 1924, 10 Kasım 1924.
- TUNÇAY Mete, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012.
- TURAN Mustafa, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi", Gazi Akademik Bakış, Cilt: 5, Sayı: 10, Yaz 2012.
- Vatan, 1 Kasım 1923, 23 Kasım 1923, 25 Mart 1924, 8 Ekim 1924, 15 Ekim 1924, 28 Ekim 1924.
- YALMAN Ahmed Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1944), Cilt: III.
- YEŞİL Ahmet, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasi Kimliği", Türkler, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002.
- YÜCEER Saime, "Cumhuriyet Dönemi Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde İlk Girişim: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası", Türkler, Cilt: 16, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 2002.
- ZÜRCHER Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Terc: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- ZÜRCHER Erik Jan, Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925), İletişim Yayını, İstanbul 2010.

Gazi

Akademik
Bakış

163

Cilt 6 Sayı 11
Kış 2012